

hlými záhyby měřil několik set kroků. Na západě byl opřen o skalní změť strany přivrácené k moři; ta nepřehledná skaliska s barikádami, chodbami, valy a jeskyněmi tvořila pevnost, v níž se dalo snadno zabloudit. Na východě Bagratjan zajistil zákop předsunutými hláskami a tarasy. Velice se jim hodilo, že na tomto místě povrch tvořila valnou většinou měkká prst. Přesto však rýče stále znovu narážely na velké vápencové a dolomitové kameny, což postup prací značně brzdilo; neměli příliš naděje, že snad tenhle zákop postaví dříve než za čtyři dny. Urostlí svalnatí muži a také několik selek kopali, chlapi srpy a noži klestili na stanovených místech hustý zcuhaný podrost terénu před zákopem, aby obránci měli volný prostor pro střelbu. Bagratjan se od budovatelů celý den nehnul. Znovu a znovu se vydával do zářezu na protější vrcholek sedla, aby posoudil zákop z nejrůznějších úhlů a míst. Prikázal, aby všechno, co z výkopu vyberou, bylo srovnáno s okolním povrchem. Měl stále na zřeteli, že ta široká brázda musí být naprosto nenápadná a že hustě zarostlý svah, který přetínala, nesmí ničím připomínat, že na něj lidé vztáhli ruku. Když se uváží, že kromě ještě jednoho záložního zákopu na sousední terénní vlně se mělo vybudovat ještě dvanáct, byť ne tak rozsáhlých postavení, nemohla každého, kdo se vyzná ve válčení, Bagratjanova úporná tvrdošijnost nenaplnit obavami.

Však také se pastor Aram Tovmasjan dost zlobil, že velitel rozděluje práci tak svěhlavě. Jako správce odpovídající za vnitřní pořádek počítal s tím, že se ihned začne stavět i ubytování. Jenže nepustili se ani do zamýšleného stavení pro hodnostáře, natož aby pro lid budovali chýše z chvojí. Jedině kostelník, hrobník a pár zbožných lidí se uprostřed Městské kotliny s kladívky činilo na lešení pro oltář. I rám na vysokou oltářní stěnu upletenou z větví zimostrozu už byl vztyčen za prostranstvím, kde měly zaznívat modlitby. Náboženským citům Arama Tovmasjana by bylo více vyhovovalo, kdyby byl oltář zřízen na jednom z mnoha plochých balvanů vroubených břečťanem. Ale Ter-Hajkazun patrně neměl pro nějakou takovou romantiku nejmenšího smyslu. Ten ženatý kněz, kterého Aram pověřil stavbou oltáře, při téhle pastorově zmínce jen posměšně pokrčil rameny. A Aram už nic neřikal, protože byl protestantský duchovní a jako takový musel s gregoriánskými bratry ve víře zacházet opatrně. Byl večer. Gabriel vyčerpán ležel na zemi a upřeně hleděl na nehotové ještě oltářní lešení; připadalo mu nějaké až příliš velké. Jak tak zpoila dřímal, najednou si všiml, že i na něj se kdosi upřeně dívá. Sargis Kilikjan, zběh! Ten člověk byl nejspíš mladší než Gabriel, možná mu ještě nebylo třicet. A přesto měl ostrou, propadlou tvář, jako nějaký opotřebovaný padesátník. Pokožka, vzdor vši té záplavě slunce bílá, se mu tenká a pevná napínala na šklebné umrlčí hlavě. Gabrielovi připadalo, že Kilikjan má tvář spíš než utrpením vykotlanou fanatickým životem. Sytý, přesycený životem, to bylo to pravé slovo.

I když měl stejnokroj rozedrán stejně jako ostatní zběhové, působil dojmem jakési zpustlé elegance nebo elegantní zpustlosti. To hlavně proto, že jediný mezi svými kumpány byl hladce oholený, zcela nedávno, a čistý. Gabriel cítil, že se ochlazuje, a posadil se. Podal tomu chlapovi cigaretu. Kilikjan si ji vzal beze slova, vysoukal z kapsy jakési předpotopní zapalovací zařízení, vykřesal jiskru, která po mnoha marných pokusech konečně zapálila jakýsi chomáček koudele, a začal vykuřovat tak blazeovaně, jako kdyby ta Bagratjanova drahocenná značka byl jeho obvyklý tabák. Pak oba mlčeli jeden na druhého, Gabriel se stupňující se nevolí. Rus neodvracel mrtvý a přece pohrdavý pohled od Bagratjanových bílých rukou, až to Gabriel nevydržel a vyjel na něj:

„Tak co ode mě chceš?“

Sargis Kilikjan vypustil mocný oblak dýmu; ani o odstín nezměnil výraz v tváři. Nejvíce Gabrielovi vadilo, že pořád ještě neodvrátil pohled od jeho rukou. Jako kdyby se úporně zahloubal do úvah o světě, v němž existují tak bílé a nedotčené ruce. Konečně otevřel svá ústa beze rtů a odhalil zkažené zčernalé zuby. Hluboký hlas nebyl tak nenávidný jako slova:

„Tohle není nic pro fajnové pány...“

Gabriel prudce vstal. Hledal něco peprného, čím by mu odpověděl. Ke svému velikému rozmrzení však nic takového nenašel. Rus se k němu pomalu obrátil zády a při tom pronesl, spíše jen k sobě, docela obstojnou francouzštinou:

„On verra ce qu'on pourra durer; uvidíme, co se všechno dá vydržet.“

Když pak všichni seděli kolem táborového ohně, vypytaval se Gabriel na Sargise Kilikjana kdekoho. Sargise už čtyři měsíce v celé končině kolem Mojžíšovy hory dobře znali. Nepatřil ke zběhům pocházejícím odtud, a přece saptiehoové pořádali hon právě na něj. Od Šatachjana se Gabriel dozvěděl, co je ten Rus zač a jak se s ním věci mají. Že učitel ve všech sedmi vesnicích sluli bujnou fantazií, byl by Bagratjan Šatachjana málem podezřívával, že nemá vši hrůzy ještě dost a že k tomu osudu, tak příznačně arménskému, z vlastní pilnosti ještě přidává další nějaký ten děs. Jenže vedle něho seděl čavuš Nurhan, a ten s vážnou tváří ke každé podrobnosti přikyvoval. Čavuš Nurhan byl pověstný tím, že sympatizuje se zběhy a že zná jejich životní osudy. Z nějaké přebujelé představitivosti ho ale nemohl nikdo podezřívat.

Sargis Kilikjan se narodil v Dört Yolu, ve velké vesnici v nížině, již protéká řeka Iss, na sever od Alexandretty. Nebylo mu ještě ani jedenáct let, když Abdülhamid v Anatólii a v Kilikii rozpoutal své obecně známé řeže, jako bouři z čistého nebe, z hodiny na hodinu. Kilikjanův otec byl hodinářem a zlatníkem, drobný, tichý muž, který si v poměrech, v jakých žil, velmi zakládal na jemných mravech

a snažil se svým pěti dětem poskytnout dobrou výchovu. Jelikož byl docela obstojně majetný, chystal se Sargise, nejstaršího potomka, poslat na studia do nějakého toho kněžského semináře. V ten černý den vesnice Dört Yol zavřel hodinář Kilikjan krámek už o polednách. Nic mu to však nebylo platné, protože ledva ve svém bytě usedl k obědu, už tu bylo drsné zákaznictvo a domáhalo se vpuštění. Paní Kilikjanová, vysoká plavovlasá Arménka z Kavkazu, právě nosila na stůl, když její muž, bledý jako křída, vstal, že půjde zas odejít. Hodinář ženu uklidňoval, že bude přece lepší nechat si vyloupit krám a zachránit si tak život. Věčnost příštích okamžiků bude si muset Sargis Kilikjan v mysli uchovat tak dlouho, dokud jeho duše, již stvořil Pán, si na své pouti vesmírem ve všech proměnách i zvratech zachová svou nejvlastnější podstatu. Syn běžel za otcem do dílny, do níž se mezitím nahrnul houf mužů. Malebný úderný oddíl hamidiye Jeho Veličenstva sultána. Velitelem úderného oddílu byl různolící, dobře živený mladík, syn jakéhosi drobného úředníka. Nejnápadnější na tom mladém tureckém tlouštíkovi bylo množství podivných odznaků a medailí, jimiž měl blůzu zrovna posetou. Dva vážní, věcní Kurdové se hned dali do díla a obsah zásuvek si opatrně vysypali do svých žebadel, ten udatně vystrojený úřednický synek však zřejmě své poslání bral ryze politicky. Jeho tulpasovská tvarohovitá tvář přesvědčeně žhnula, když na hodináře řval: „Jsi keřas a upír! Všechny arménské svině jsou keřasové a upíři! Vy nečistí djaurové jste zavinili, že náš lid žije v bídě.“ Mistr Kilikjan pokojně ukázal na pracovní pultík s lupou, pinzetami, kolečky a pružinami: „Proč říkáš, že jsem keřas?“ — „Tohle všechno je jenom lež, za kterou schováváš, cos nakeřasil.“ Nemohli v té debatě pokračovat, protože v těsné nízké místnosti třeslo pár výstřelů. Malý Sargis poprvé ucítil dým střelného prachu. Nejdřív zhořel, nechápal, co se stalo, když se otec sklonil nad stolek jakoby k práci, vzápětí jej však s sebou strhl na podlahu. Sargis ani nehlesl a prosmykl se zpátky do obývací světnice. U stěny vyčkávavě stála plavovlasá matka a ani nedýchala. Rukama napravo i nalevo křečovitě svírala dvouleté a čtyřleté děvčátko. Očima se vpíjela do koše s nemluvnětem. Sedmiletý Mesrop žádostivě zíral na skvostný skopový kabáb, který stále ještě v míru spočíval na stole; jen se z něho kouřilo. Ale když vtrhli do místnosti ozbrojenci, to už Sargis popadl mísu s kabábem, zoufale se rozpřáhl a mrštil ji veliteli přímo do jeho tlustého růžovoučkého obličejce. Ten chrabří úřednický potomek vykřikl a skrčil se, jako kdyby ho zasáhl granát. Po nádherné blůze mu tekla hnědá omáčka z pečeně. V patách za první vrženou střelou svištěl velký hliněný džbán na vodu, a ten způsobil spoušť ještě účinnější. Velitel oddílu krvácel z nosu, leč s bolestným rykem zavelel mužstvu k útku. Malý Sargis se s řeznickým nožem postavil před matku, aby ji chránil. Ta ubohoučká zbraň v ruce jedenáctiletého chlapce stači-

la, aby se neporazitelná hamidiye vzdala boje zblízka, i když ta žena byla ještě tak mladá a tak hezká. Jeden z nich se zbaběle vrhl na koš, ve kterém si hovělo nemluvně, vyrval bečícího tvorečka z podušek a roztrávil mu hlavu o zeď. Sargis se přitiskl k trnouchému matčinu tělu. Ze zaťatých rtů se jí řinulo jakési podivné štkání. A pak propukl dunivý rachot a třeskot, jehož cílem byla matka a její čtyři děcka; palba, která by byla stačila zahnat na útěk celý pluk. Jizba byla plná kouře, a ta divá zvířata neuměla moc střílet. Jako kdyby to byla nějaká ďábelská hra, kterou si osud s někým smluvil, že Sargise nezasáhla jediná kulka. První zemřel sedmiletý Mesrop. Mrtvolky obou dětiček ochaběle visely matce na ruce; nepouštěla je. Její širá plná tvář byla strnulá a nehybná. Jeden výstřel jí zasáhl do pravé paže. Sargis ucítil v zádech ten krátký úder, který jí projel. Dva další výstřely jí roztrávil rameno. Stála bez hnutí, a ruce pořád ještě děti nepustily. Teprve když jí další dvě kulky utrhly půl obličejce, zavrvala kupředu, nahnula se nad Sargise, který ji chtěl podepřít, zaplavila mu křící mateřskou krví a pohřbila jej pod svým tělem. Těše ležel pod tím vřelým, těžce oddychujícím břemenem, svou matkou, a nehýbal se. Už jen čtyři výstřely pleskly o zeď. Pak mladík s tvarohovitou tvářičkou usoudil, že dílo je dovršeno: „Turecko Turkům!“ zakrál, ale nikdo se k tomu triumfálnímu hláholu nad dobytým vítězstvím nepřipojil. Sargis ležel v bezpečí matčiny ochrany, ale jeho smysly byly odsouzeny všechno pronikavě vnímat. Zaslých rozhovor, z něhož se dalo soudit, že velitel oddílu se někde v koutě jizby hnusně zachoval. „Co to děláš,“ káral ho nějaký hlas, „jsou tu mrtví.“ Leč ten přesvědčený bojovník za národ se nedal vyrušit a zasyčel: „Aťsi jsou mrtví, jen ať i tak vědí, že my jsme tu pány a oni jen chmarad.“ Ještě dlouho bylo hluboké ticho, než se krví zbrocený Sargis odvážil vykrást zpod matky. Tím pohybem se paní Kilikjanová zřejmě probrala z bezvědomí. Už neměla tvář. Ale hlas měla jako předtím, a velice klidný: „Dones mi vodu, dítě.“ Džbán byl na kusy. Sargis se vyplížil se sklenicí ke studni na dvoře. Když se vrátil, matka dosud dýchala, ale už se ani nenapila, ani nepromluvila. — Chlapce dopravili k bohatým příbuzným do Alexandretty. Za rok se zdálo, že všechno už v sobě překonal, i když skoro nejedl, a nikdo, ani laskavý otčím a macecha, z něho nevypáčili nikdy nic než pár nejnútnejších slov. Učitel Šatachjan o tom všem dopodrobna věděl, protože právě tihle alexandrettští občané mu umožnili, aby pobýval ve Švýcarsku. Později Sargise poslali do Ečmiadzinu v Rusku, do největšího arménského bohosloveckého semináře. Ti, kdož prošli tou proslulou vysokou školou, měli otevřenou cestu k nejvyššímu hodnostu v gregoriánské církvi. Duchovní cvičení, jimž se tu studenti museli podrobit, byla spíše mírná než tvrdá. A přesto Sargis Kilikjan, v němž zvolna rostlo jakési divé, ba chorobné tíhnutí k naprosté svobodě, ještě než dokončil třetí ročník, ze školy prchl. Bylo mu necelých

osmnáct, když se toulal po špinavých uličkách v Baku a neměl nic než svou nenovou již seminární sutanu a mnohadenní hlad. Nehodlal u pěstounů škemrat o peníze. Od chvíle, kdy utekl z Ečmiadzinu, byl pro ty hodné lidi jejich chráněncem nevěstný. Sargisi Kilikjanovi nezbylo než si hledat nějakou práci. Nenašel jinou než tu, jakou v Baku nabízeli komukoliv na potkání, otročení na širých naftových polích, která se táhla po celém nehostinném pobřeží Kaspického moře. Už po několika měsících měl díky naftě a zemnímu plynu kůži zežloutlou a uvadlou. Postava se mu sesychala jako odumřelý strom. Při jeho vzdělání a povaze nebylo vůbec divu, že se ocitl ve víru sociálně revolučního vření, jež tehdy zachvacovalo dělníky ruského Orientu, Gruzince, Armény, Tatary, Turkmény i Peršany. Carská vláda znovu a znovu štvála proti sobě jednotlivé národnosti, sjednocovací hnutí proti petrolejovým magnátům se jí však zlomit nepodařilo. Rok od roku byly stávky rozsáhlejší a úspěšnější. Za jedné takové vzpoury rozpoutali kozáci strašlivé krveprolití. V odpověď byl na vyjížděce úkladně zavražděn oblastní guvernér kníže Golicyn. Mezi těmi, které obvinili ze spiknutí a atentátu, byl i Sargis Kilikjan. Při přelíčení mu skoro nic nedokázali. Kilikjan jako kdyby byl zcela zvláštním politikem. Nikdy nikde nepronesl jediný proslov, nebyl činný v jediné podzemní organizaci. Nikdo o něm nevěděl nic určitého. Jenže „zběhlý seminarista“, to byla čeleď sama pro sebe, z ní pocházeli vždy buřiči nejzavilejší. Už jen to úplně stačilo. Sargis putoval na doživotí do káznice v Baku. V té tvrzi všech splasků a kryš by byl bídně shnil, nebýt toho, že osud si pro něj uchystal zvláště prohnáné dobrodiní. Po zavražděném Golicynovi nastoupil na jeho úřad kníže Voroncov. S novým gubernérem, mužem ještě svobodným, se do vládního paláce v Baku nastěhovala Voroncova sestra, také neprovdaná. Princezna Voroncovová se za své panenství podrobovala tvrdým zkouškám. S činorodostí sobě vlastní a nejlepšími úmysly vybudovala vždy všude, kde její bratr úřadoval, svéráznou továrnu na spásu duší. Kdo je tvrdý vůči sobě, vždycky je většinou zakrátko takový i vůči druhým, a tedy jak čas plynul, stala se z té vznešené dámy přímo sadistická stoupenkyně lásky k bližnímu. Kamkoli přišla, všude upřela svůj zbožný bystrozrak vždy nejprve na věznic. Velcí básníci, které zrodila ruská země, praví, že bahno hříchu bývá v nejbližším sousedství království Božího. V zářích probouzeli princezninu horlivost vždy hlavně mladí intelektuálové a političtí vězňové. S takovouto vybranou společností vyvedli Sargise Kilikjana každé ráno do jedné z prázdných kasáren, a tam byl podle plánu Ireny Voroncovové a za jejího vlastnoručního přispění podrobován i on spasitelské kúře. Skládala se z dosti drsných tělesných cvičení, a také z mravní výuky. Princezna považovala mladého Arména za nikoli nepřitažlivého syna samotného d'ábla. Taková duše přeče za boj stála. Milá dáma si proto brala Kilikjana

na mušku vždy osobně. Když bylo to vychrtlé d'ábelské tělo několika hodinovými nelítostnými tělesnými cvičeními obežděno tak, že se mohlo zapřáhnout do opratí spásy, byla do krotitelského postroje upnuta duše. K převeliké své radosti Irena Voroncovová záhy uznala, že Kilikjan na cestě pravosti činí pokroky přímo neuvěřitelné. Hodiny s tím na slovo skoupým Luciferem začaly osvětlovat i ji. V noci často otázky i odpovědi svého vyučování vedla dál. Bylo samozřejmě, že učenlivý žák se musí odměnit. Princezna mu vymáhala víc a více svobod. Začalo to tím, že mu byla sňata pouta, a skončilo tím, že Kilikjan se nemusel vracet do věznic a směl obývat jednu komůrku v prázdných kasárnách. Žel nevyužíval onoho milého útočiště dlouho. Už třetího rána poté, co se přestěhoval, se po něm slehla zem, což princezně Voroncovové pro boj s d'áblem poskytl další trpkou zkušenost. Kam se dá utéct z ruského Kavkazu? Do tureckého Kavkazu! O měsíc později Sargis volky nevolky uznal, že si počínal jako nesvéprávný a vyměnil ráj za peklo. Když se tam málem již hlady zemřelý uprchlík chtěl v Erzerumu poohlédnout po nějaké práci, odvěkli ho biřiči na policii. Protože se nedostavil včas k odvodu ani nezaplátil předepsaný bedel, byl jako vojenský zběh odsouzen rychlým soudem ke třem rokům těžkého žaláře. Jen se tedy vymkl ruské káznici, už ho do své náruče pohostinně přijala turecká. V erzerumském vězení nezbadatelný průvodce Stvoření naposledy vložil svou sochařskou ruku na Sargise Kilikjana. Povstala ona tajemná netečnost, která sálala už z toho nočního přízraku; co jej Bagratjan kdysi zahlédl. Vlastnost, kterou výraz „netečnost“ jenom zběžně pojmenuje, zdaleka však ji nevystihne celou. Teprve měsíce, které předcházely vypuknutí velké války, učinily všem káznicím konec. I když odvodní lékař Kilikjana prohlásil za schopného služby jen částečně, Sargise vzápětí strčili mezi nováčky do jednoho erzerumského pluku pěchoty. Život, který nyní vedl, se alespoň podobal lidskému. Ukázalo se, že jeho zdánlivě neudrživé tělo vládne nezdolnou silou a houževnatostí. A navíc jako by vojácká existence vzdor vši spoutanosti povaze Sargise Kilikjana vyhovovala ještě ze všeho nejvíc. Jeho pluk se v první válečné zimě zúčastnil pamětihodného kavkazského tažení Envera paši, za něhož milý něžný Mars nejen přišel o celý armádní sbor, ale málem upadl s celým velením do ruského zajetí. Oddíl, který kryl ústup štábu a zachránil Enverovi svobodu a život, téměř celý tvořili Armény, a Armén také generalisima odnesl na hřbetě za frontu. (Když Šatachjan Sargise umístil mezi tyto Armény, Gabriel, který měl obavy, zda to zas není jedno z proslulých učitelových přízrobení, pátravě pohlédl na starého čavuse Nurhana. Ten však se strohou odměřeností přikývl.) Ať už se Kilikjan mezi těmi udatníky bil nebo nebil — Enver paša se za svou záchranu odvděčil celému národu hned vzápětí. Jakmile se svou Sargis trochu zotavil ze svých omrzlin, jakmile své lože na kamen-

ných dlaždicích přeplněné nemocnice vyměnil za lože na kamenných dlaždicích v kasárnách, byl všude přečten rozkaz ministra války, podle něhož všichni Arméni byli s hanbou vyhnáni z bojových jednotek a odsouzeni k potupné službě v inšaat taburu, v týlovém vojsku, jímž každý opovrhoval. Sehnali je do houfu ze všech koutů země, vzali jim pušky a štvali je v bédných smečkách na jihovýchod, do kopcovité krajiny kolem Urfy. Tam, neustále o hladu a s Damoklovým mečem baštonády nad hlavou, museli vláčet kamení na stavbu silnice mířící na Aleppo. Zvláštní rozkaz zapovídal, aby si před ostrými břemeny chránili ramena nějakým vypořádáním, i když už po několika prvních hodinách měli v té žhnoucí výhni záda i šíje do krve rozedrány. Všichni sténali a nařikali, ale Sargis Kilikjan bez jediného hlesu dusal z lomu k silnici, od silnice k lomu, jako kdyby jeho tělo dávno zapomnělo, co je to bolest. Jednoho dne dal kapitán povel k nástupu všem oddílům inšaat taburu. Bylo v nich náhodou nebo za trest i několik mohamedánů. Ti dostali pokyn z řady vystoupit. Neozbrojený houfec Arménů pak pod vedením dvou důstojníků pochodoval asi hodinu od ubikací, do líbezného údolí, které se mezi dvěma pahorky zužovalo. „Toto jsou pahorky Čarmeliku,“ zpíval si bezelstně kdosi, pocházel z téhle končiny a měl z volného dne nelíčenou radost. Jenomže na hebkém trávníku v údolí je nepřivítal jen tymián a rozmarýn, orchideje, bedrník a šalvěj, ale kupodivu i setnina vojáků ve válečné zbroji. Arméni nic netušili. Když dostali rozkaz utvořit u svahu jednoho pahorku dlouhou řadu, pořád ještě nic netušili. A potom beze všech okolků a bez jakékoliv přípravy na pravém křídle z ničeho nic spustila palba. Výkřiky se začaly do povětří; ani ne tak výkřiky smrtelné úzkosti, jako spíše výbuch nezměřného úžas. (Jakási žena, co seděla mezi naslouchajícími, v této chvíli učitele Šatachjana přerušila: „Což může Bůh uprostřed andělů svých zapomenout na ty výkřiky?“ A nato i ona propukla v křečovitý pláč, který v sobě musela s námahou potlačit.) Sargis Kilikjan se duchapřítomně vrhl k zemi. Kulky mu hvízdaly nad hlavou. Podruhé ušel turecké smrti. Ležel a ležel mezi mrtvolami a bez pomoci zdechávajícími, a čekal, až se snese tma. Ale dávno předtím než nastal večer, počtila to květy poseté prostranství, kde konali své dílo mordýři z pověření Enverovy nacionální politiky, další návštěva. Olupovači mrtvol z širého okolí přece nemohli dopustit, aby vzal za své erární majetek, který „popravení“ měli na sobě. Měli poličeno zvláště na pevné vojenské boty. Při té lopotě hekali jednu z písní, kterou zrodilo vysídlování. Začínala zvukomalebným veršem: „Kese, kese, sürer, jaralarlar; podřezávají je a štvou!“ Došlo i na Kilikjanovy boty. Napínal svaly až k prasknutí a předstíral tak mrtvolnou ztuhlost. Okradači nebožtíků zuřivě tahali a rvali ho za nohy, moc nescházelo a byli by mu je uťali sekýrou, aby se zmocnili jeho bot. Posléze však se i títo srdnatí zákazníci odporučili na rtech s další písní: „Hep

gitti, hep bitti; je po všem, všechno je pryč!“ Za této noci započalo neuvěřitelné putování Sargise Kilikjana. Dny trávil v divokých úkrytech, po nocích pádil neznámými stezkami po stepích a močálovitých. Živil se ničím, to jest tím, co rostlo všude ze země. Jen málokdy se odvážil do nějaké vsi a v hluboké tmě zaklepal na některé arménské dveře. Opravdu, teď se ukázalo, že Kilikjan má tělo dábelské, v němž sídlí nadpřirozené síly. Ten kůží potažený kostlivec nezemřel po cestě, v prvních dubnových dnech dorazil do Dört Yolu, do někdejšího domova. Nedbal nebezpečí a vydal se k otcovskému domu, z něhož jej před dvaceti lety odváděli plačící lidé. Dům se nezpronevěřil otcovu řemeslu; bydlil v něm hodinář a zlatník. Z krámu se ozývalo důvěrně známé pilování a řukot jemného kladívka. Sargis vešel dovnitř. Zděšený hodinář ho užuž vyháněl, když Sargis řekl, jak se jmenuje. Nato se nový majitel domu poradil s rodinou. Uprchlíkovi pak ukázali, že bude spát ve velkém pokoji; tam kde se ta hrůza udála. Stopy po kulkách byly po těch dvaceti letech ještě pořád vidět. Kilikjan v tomhle útočišti pobyl dva dny. Hodinář mu mezitím sehnal pušku a střelivo. Když se ho zeptali, jak by mu ještě mohli pomoci, požádal o břitvu, když se setmělo, zmizel. Už druhou noc nato potkal ve vesnici Gomayden dva zběhy, kteří se zatvářili jako zkušení a spolehliví znalci a doporučili mu k dalšímu pobytu Mojžíšovu horu, místo nadmíru osvědčené.

To je příběh Rusa Sargise Kilikjana, jak se Gabrielovi v jeho vnímavé a tvořivé mysli poskládal z vypravování učitele Šatachjana, za souhlasného mlčení čavuše Nurhana, z námitek a podotknutí ostatních posluchačů. Ten Evropan se zachvěl úctou před drtivou osudovostí takového života a před silou, která takový nápor vydržela. Do úcty však se mísila i hrůza a touha pokud možno se vyhnout téhle oběti káznic a kasáren. Bagratjan se dlouho do noci radil s čavušem Nurhanem; potom se rozhodl, že Rusa i ostatní zběhy přičlení k posádce Jižní bašty. To bylo nejjistější místo celé obrany a navíc nejdale od společného tábořiště.

Třetího rána se všichni vrátili do vesnic. Na Damlaciku zůstalo jen pár spolehlivých strážců zásob a zbraní. To nařídil Ter-Hajkazun. Saptiehové, až budou slídit po zbraních, nesmějí narazit na jediný prázdný nebo i jen zpola opuštěný dům. Kdyby nebyli v Yoghunluku vidět žádní mladí, bylo by to nápadné — i vzdor houfu odevzdaných přívrženců pastora Nochudjana v Btiasu nebo usedlejších obyvatelům, kteří zůstali v ostatních vesnicích. Gabriel Ter-Hajkazunovo nařízení čekal. Možná se za ním skrývá i nějaký ten pedagogický úmysl. Mladí lidé od Mojžíšovy hory, kteří všechny ty strašlivé hrůzy doposud znali jen z doslechu, měli stanout tváří v tvář živoucí skutečnosti, aby pak bojovali s vervou nejvyššího zoufalství.

Přesně ve chvíli, kterou předpověděl Alí Násif, dorazili do Yoghunluku saptiehové; asi tak stovka. Bylo cosi opovržlivě podceňují-